

ՀԱՍՄԻԿ ԱՄԻՐՁԱՆՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ պարտության ինստիտուտ, պ.գ.թ.

ՋԱԼԱԼՕՂԼԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ 1830–1900 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Ռուսական իշխանությունների կողմից XIX դ. առաջին երեսնամյակում Արևելյան Հայաստանում, այդ թվում՝ Լոռիում ռազմաքաղաքական և տնտեսական քաղաքականությունը շարունակվեց մինչև դարավերջ: Լոռու գավառի օրինակով ցայտուն կերպով դրսևորվում է այդ քաղաքականության էությունը, այն է՝ հպատակ ժողովուրդներին իրեն ձեռնտու վարչական համակարգ պարտադրելու միջոցով և ռուսական օրենքների ներմուծմամբ նրանց հեշտ կառավարելի դարձնել:

Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների հետ առնչվող բազմաթիվ հիմնախնդիրների շարքում կարևորություն են ներկայացնում Լոռու բնակչության, հատկապես գյուղացիության կյանքի սոցիալական ծանր պայմանների, աղքատության, հողազրկության, հողատիրության կարգի, հարկային համակարգի ընդլայնման, շահագործման ձևերի նոր տարատեսակների առաջացման, կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման դրական և բացասական հետևանքների և այլ հարցերի անդրադարձը: Ընդ որում, հստակորեն տարանջատվում են այն բնակավայրերը, որոնք առավելություն ունեին աշխարհագրական դիրքի, բնական պայմանների և այլ տեսանկյունից: Դրանց շարքում հատկապես առանձնանում է Ձորագետի միջին հոսանքում գտնվող Զալալաօղլին, որն անմիջապես գրավեց ռուսական պաշտոնյաների ուշադրությունը:

Նախ՝ այն ռուսների համար ծառայեց որպես բնակավայր, ինչը բխում էր տարածքի բարեբերությունից և որպես առևտրային վայրի՝ նշանակությունից: Երկրորդ՝ Զալալօղլին գտնվում էր ռազմավարական և տնտեսական կարևոր նշանակության բանուկ ճանապարհների վրա: Հետևաբար այնտեղ տեղակայվեց ռուսական ռազմաբազա, ինչը վկայում է տարածքի ռազմաստրատեգիական կարևորության մասին: Վերջապես այն ուղղակի ծառայեց որպես ամառանոց, հագստավայր:

Ինչպես հայտնի է, 1830-ական թթ. սկսած ցարական Ռուսաստանի՝ ծայրամասային գավառներում իր դիրքերն ամրապնդելու առաջին քայլերից մեկը Հայաստանում ռուս զինվորականներ և կրոնական տարրեր վերաբնակեցնելու ծրագիրն էր: 1830 թ. հոկտեմբերի 20-ին ցարական պետական խորհրդի կողմից հաստատված առաջին օրենսդրական ակտով Անդրկովկասը պետք է վերաբնակեցվեր աղանդավորներով (դոկտորներ, իկոնոքորներ, մոլոկաններ և այլն)՝ նրանց իրենց բնօրրանից արտաքսելու ճանապարհով¹: Կառավարության նպատակն էր Երեվանի և Թիֆլիսի նահանգներն իրար կապող ուղեհանգույցներում ստեղծել ցարիզմի համար ուժեղ հենակետեր: Ռուսների բնակեցումը տեղի է ունենում հիմնականում ռազմավարական և տնտեսական կարևոր նշանակության բանուկ ճանապարհների երկայնքով: Լոռին կապող օղակ էր Հայաստանի մնացած գավառների և Ռուսաստանի միջև, ուստի մեծ թվով ռուսներ բնակեցվեցին հենց Լոռիում²: Հիմնվեցին ռուսաբնակ Նովոպոկրով-

¹ Տե՛ս Խոջաբեկյան Վ., Հայաստանի բնակչության վերարտադրությունը և տեղաշարժերը (XIX-XX դարերում, XXI դարի շեմին), Երևան, 2002, էջ 45:

² Տե՛ս Հայթյան Ա., Հայաստանի ռուս վերաբնակիչները (1830-1920), Երևան, 1989, էջ 34, Սարգսյան Հ., Երևանի նահանգի բնակչությունը 50 տարում (1850-1900), «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1990, № 1, էջ 115:

կա (Ուրասար, 1830-ական թթ.), Պրիվոլնոյե (1840 թ.), Վորոն-ցովկա (Տաշիր, 1844 թ.), Նովոմիխայլովկա (1845 թ.), Նիկոլան-կա (Կիրով, 1840-ական թթ.) և այլ գյուղեր՝ Լոռու տարածքի ներկայիս հատկապես Տաշիրի և Ստեփանավանի տարածաշրջաններում³։ Նախատեսվում էր ռուսաբնակ գյուղեր հիմնել նաև Ալեքսանդրապոլ-Մեծ Ղարաքիլիսա-Ջալալօղլի ճանապարհի վրա, սակայն տեղական բնակչության համառ դիմադրությունը ձախողեց այդ ծրագրի կենսագործումը⁴։

Ռուսների վերաբնակեցումը մի կողմից նպաստեց, որ Ջալալօղլին վերածվի ավելի բարեկարգ բնակավայրի, քանի որ ինչպես շնչերի, այնպես էլ ծխերի ընդարձակությամբ հատկապես աչքի էին ընկնում ռուսական գյուղերը։ Լոռու վեց պետական ռուսական գյուղերից Ռուսական Գարգառը և Ջալալօղլին տեղակայված էին ռուսական հրետանային մարտկոցի երեք բրիգադաներին՝ շտաբ-կվարտիրաներին տրամադրված հողերի վրա, իսկ բնակչությունը բաղկացած էր հիմնականում ամուսնացած զինվորական ու պետական ցածր պաշտոնյաներից։ Այդ գյուղերի բնակչության թիվը, շնորհիվ տեղանքի և բարենպաստ պայմանների, կրկնակի աճել էր։ Լոռու ռուսների թիվը՝ 301 ծուխ կամ 1938 շունչ, 1885 թ. հասել էր 453 ծուխ կամ 2734 շնչի⁵։ Աճով երկրորդ տեղում էին հայերը։ Դա բացատրվում է հայերի աստիճանական ներհոսքով, հատկապես Ղազախի և Ալեքսանդրապոլի գավառներից։

Մյուս կողմից, ռուսների վերաբնակեցումը սրեց Ջալալօղ-

³ Ст'ю Долженко И., Хозяйственный и общественный быт русских крестьян Восточной Армении, Ереван, 1985, с. 34, Саркисян Г., Население Восточной Армении в XIX-начале XX в., Ереван, 2002, էջ 140։

⁴ Ст'ю Հայոց պատմություն, հատոր 3, գիրք 1, Երևան, 2010, էջ 279-280։

⁵ Ст'ю նույն տեղում, էջ 117-118։

լում մինչ այդ առկա հողային խնդիրը: Պետական խորհրդով նախատեսվում էր ռուս գինվորականներին տրամադրել հարմարավետ վայրեր: Սակայն ազատ հողատարածություններ չկային, ուստի ռուս աղանդավորներին հողով հնարավոր էր ապահովել միայն տեղի գյուղացիության հաշվին:

Այդ ամենը բացասաբար անդրադարձավ Լոռու գավառում պետական հողատիրության կողքին գոյատևող ազնվականական հողատիրության համար: Հայտնի է, որ պետականության բացակայության պայմաններում, որպես դրա կրողներ հանդես են եկել հայկական տարբեր մելիքական տներ: Կարծում ենք դրանց վառ օրինակը կարելի է համարել նաև ընդհուպ մինչև 20-րդ դարն իրենց գոյությունը պահպանած Լոռու ազնվականական տները:

Սեփականատիրական էին Դեբեդի վերին հոսանքի շրջակայքում տեղակայված հողերը: Լոռու հարթավայրից հյուսիս, Զալալօղլի գյուղից սկսած՝ գետի միջին հոսանքից հաջորդում էին պետական հողեր: Վարդաբլուրից արևելք՝ Քերթևան և Թոգլուխ կալվածքները Զալալօղլիում բնակվող Խան-Ագովների (Խանագով, Խան-Աղյան) ժառանգական կալվածքն էին: Թոգլուխի և Քերթևանի հողերի մասնատեր էին Եգոր, Միխայիլ (պետական պաշտոնյա), Իվան, Մկրտիչ, Մովսես և Սարիբեկ Ֆադեևիչ Խան-Ագովները, Ասատուր Պետրովիչ Խան-Ագովը⁶: Քերթևանում հայտնի կալվածատեր էր Գևորգ Խան-Աղյանը⁷:

Ազնվականական հողերի և նրանց տերերի իրավունքների սահմանափակումը բնականաբար բխում էր ռուսական ղեկավա-

⁶ Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 66, ց. 1, գ. 85, թ. 8, գ. 89, թ. 8, գ. 94, թթ. 8-16, գ. 95, թ. 12, Кавказский календарь на 1891, Тифлис, 1890, էջ 71:

⁷ Տե՛ս Քարհանյան Գ., Գուգարք, Երևան, 2011, էջ 87:

րության շահերից: Նմանօրինակ հողատիրությունը կրճատվեց հատկապես, երբ XIX դ. II կեսից ցարական կառավարությունը կայսրության ծայրամասերում նախաձեռնեց գյուղացիական բարեփոխումներ՝ նպաստելով կալվածատիրական հողատիրության ընդարձակմանը⁸: Ձևավորվեց գյուղի հարուստ խավը՝ ի դեմս գյուղական կալվածատերերի: Եկեղեցին, պետությունն ու կալվածատերերն սկսում են հանդես գալ խոշոր կապալառուի դերում: Ավելի է կատարելագործվում հողօգտագործման վարձավճարային (արենդային) տեսակը, ինչն ավելի է խորացնում հողի համար պայքարը հողատերերի, հողի կառավարիչների, պետության ու գյուղացիների միջև:

1860-1890-ական թթ. Լոռիում ազնվականական հողատիրության կրճատման պատճառներից էր նաև քաղաքների աճը, առևտրի և արհեստների զարգացումը, ինչով զբաղվելն ավելի շահավետ է դառնում, և հողատիրության բնագավառում չունենալով մեծ եկամուտներ, տոհմիկ ազնվականներն սկսում են վաճառել հողը⁹:

Դրան հակառակ՝ մեծանում է Լոռիում հողատեր դարձած անհատ սեփականատերերի ու համայնքների քանակը: Հայկական Ջալալօղլիում 712 դեսյատին¹⁰ հողատարածք որպես սեփականություն պատկանում էր ընդամենը 2 ծխի, Հաղպատում՝ 12 դեսյատին՝ 3 ծխի¹¹: Եղել են նաև անձեռնմխելի, պետական բահ-

⁸ Ցարական կառավարությունը գյուղացիների ժամանակավոր պարտավորյալ կացությանը վերջ տվեց 1912 թ. հրատարակված օրենքով, որով գյուղացիները փրկագներով իրենց հողաբաժինները, դառնում էին սեփականատերեր (տե՛ս Համբարյան Ա., Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների համառոտ պատմություն, Երևան, 1983, էջ 107):

⁹ Տե՛ս Кавказский календарь на 1890, Тифлис 1889, էջ 69-71:

¹⁰ Մեկ դեսյատինը հավասար էր 1,0925 հեկտարի:

¹¹ Տե՛ս Аргутинский-Долгоруковъ А., Борчалинский уезд въ экономическомъ и коммерческомъ отношеніяхъ, Тифлисъ, 1897, էջ 58:

րային հողեր, որոնք գտնվում էին զինվորական հրամանատարության տրամադրության տակ, ինչպես, օրինակ, ռուսական շտաբս-կվարտիրայի չինովնիկներին բնակվելու համար լավագույն հողեր էին հատկացվել պետական գյուղերում, այդ թվում՝ Ջալալօղլու տարածքում՝ 137 դեսյատին¹²: Ջալալօղլում որոշակի հողատարածք էլ գտնվում էր հրետանային մարտկոցի 39-րդ զորամասի տրամադրության տակ:

Տնտեսական վերելքին և առևտրի ընդլայնմանը զուգընթաց¹³ Ջալալօղլում սկսում են հողատարածքներ ու շինություններն ձեռք բերել ոչ տեղացիները: Այսպես, օրինակ, Ալեքսանդրապոլի խոշոր կապալառուներ Խաչատուր Աբուն (Աբովյան, 1830-1909) ու իր որդիները շենքեր ունեին Թիֆլիսում, Երևանում, Ջալալօղլում:

Կային տարածքներ՝ տրամադրված մասնավոր սեփականատերերին, որտեղ նրանց կողմից կառուցվել էին հասարակական շինություններ: Այսպես, նշենք 1859 թ. 50 տարով չինովնիկ Միխայիլ Խանագովին և Մաթևոս Այդոնովին հայկական Ջալալօղլում տրված հողերը, որտեղ կառուցվել էին այրաղացներ: Նույն թվականին միևնույն ժամկետով Ջալալօղլում և այլուր հողեր են տրվել Սահակ Արութունովին, Եգոր Սաղաթելովին, Գևորգ Սահակովին, Հովհաննես Չիլյաբովին և այլոց, որոնք կառուցել են այրաղացներ, տնկել այգիներ¹⁴:

Դեռևս 1765 թ. սեպտեմբերի 19-ի հրովարտակով Ռուսաստանում ձեռնարկված համատարած հողաչափական (ծրաչափական, սահմանազատման) աշխատանքներ կատարելու կարգը դրվեց Անդրկովկասում կատարվող հողային բարենորոգում-

¹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 62:

¹³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 93, ց. 1, գ. 82, թ. 391:

¹⁴ Տե՛ս Аргутинский-Долгоруковъ А., նշվ. աշխ., էջ 99-100, 103:

ների հիմքում: Դրա նպատակն էր հաշվառել բոլոր՝ մասնավոր և պետական հողերի քանակը, որոշակիացնել հողատիրությունների սահմանները և ապահովել դրանց անձեռնմխելիությունը: Հանձնաժողովի աշխատանքներն իրականացվել են Լոռու պետական գյուղերի հողատարածքներում, այդ թվում՝ Ջալալօղլում¹⁵: Հողաբաժանման աշխատանքներից հետո շատ գյուղերի հողաբաժինները կրճատվեցին: Որպես այդպիսին՝ հանձնաժողովի կողմից գրանցվել է Ջալալօղլի գյուղը, որի վարելահողերի մի մասն անցավ գյուղի շրջակայքում նոր ձևավորվող ռուսական գյուղերի բնակիչներին և տեղակայված շտաբս-կվարտիրային: Գրեթե բոլոր գյուղերի հողային չափումների ժամանակ առաջ են եկել անհամաձայնություններ՝ պետության ներկայացուցիչների և գյուղերի կալվածատերերի միջև: Խան-Ագովների Քերևան և Թոզլուխ ժառանգական կալվածքները ևս վիճահարույց էին պետության հետ:

Հաշվի առնելով Ջալալօղլի գյուղի, որպես առևտրային վայրի, հարմարավետ դիրքը, նահանգային կառավարությունը որոշեց այն վերածել գավառային քաղաքի: Հրապուրվելով քաղաքային հասարակություն լինելու և առևտրով զբաղվելու հեռանկարով, գյուղի բնակիչները դադարեցին հողագործությամբ և ընդհանրապես գյուղատնտեսությամբ զբաղվել՝ հաճախ կամավոր հրաժարվելով իրենց վարելահողերից, ինչից օգտվեցին բնակավայրի շուրջը նոր ձևավորվող ռուսական գյուղերը և տեղակայված շտաբս-կվարտիրան: Հողերի մի մասն էլ պետական ունեցվածքի կառավարման մարմնի կողմից հատկացվեց այլ կարիքավորների: Բնակիչների հողաբաժինները կրճատվեցին գրե-

¹⁵ Ст'я Ерицов А., Экономический быт государственных крестьян Борчалинского уезда Тифлисской губернии, Тифлис, 1889, էջ 38-39, 117:

թե 2/3 անգամ, 232 ծխից անհող էր 106-ը, 1630 շնչից՝ 647-ը¹⁶: Բայց ջալալօղիների հույսերը չարդարացան, գյուղը քաղաքի վերածելու միտքը ձախողվեց, առևտուրն անկում ապրեց, և երբ բնակիչներն անհրաժեշտությունից դրդված նորից վերադարձան գյուղատնտեսությանը, զգացին հողի խիստ պակաս: Այժմ խնդրում էին վերադարձնել նախկինում իրենց պատկանող հողերի գոնե մի մասը¹⁷:

Այս ամենն ավելի է սրում հողերի շուրջ վիճաբանությունները: Վեճեր էին ծագում պետական գյուղացիների և գյուղացիապատկան նախկին տարածքների վրա տեղակայված շտաբսկվարտիրայի չինովնիկների (տեղի ռուս կառավարիչների) միջև: Վերջիններս, ինչպես տեսանք, համարվում էին արտոնյալ խավ և բնակվելու համար տարածքներ էին ստացել պետական լավագույն հողերում: Քանի որ այս հողամասերն անմիջապես սահմանակից էին տեղի գյուղացիների հողատարածքներին, վերջիններիս հնարավորություն չէին տալիս ընդարձակել իրենց հողերը: Բորչալուի գավառում նման արտոնյալ խավի ներկայացուցիչների և նրանց տրված հողերի քանակը մեծ չէր, սակայն որակական տեսանկյունից դրանք լավագույններն էին և տեղակայված էին խոշոր գյուղերում:

Ջալալօղլում հողատերեր էին Խանազովները (չինովնիկ Միխայել Խանազով, Մկրտիչ և Մովսես Խանազովներ, Ասատուր Խանազով և այլք), չինովնիկներ Հայրապետ Տեր-Ակոպովը, Եգոր Սաղաթելովը, Տիգրան Տեր-Դավիթովը, դեռևս իրենց դիրքը պահպանած ազնվականներ Արազ Շահվերդովը, Փարսադան Զավրիևը, Սարգիս Տեր-Ակոպովը, Եգոր Քալանթարովը,

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 26:

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 51-52:

քահանաներ Տեր Հակոբ Շահինովը, Տեր Եսայի Աբովյանցը, Տեր Մկրտիչ Տեր-Հակոբյանցը և այլք, որոնք ունեին տներ, ջրաղացներ, կրպակներ, հողամասեր¹⁸: Վերջիններիս և գյուղացիների միջև գրեթե մշտապես վեճեր էին ընթանում հողային հարցի շուրջ:

1884 թ. հետո պետական արոտավայրերի վերաբերյալ ընդունվեց օրենք, որով մասնավոր սեփականատերերը պայմանական գումարով թույլ էին տալիս օգտվել իրենց հողամասերից: Բայց այդ վճարը տարեցտարի աճում էր, ինչը բացասաբար էր անդրադառնում մինչ այդ արոտավայրեր չունեցող պետական գյուղական համայնքների տնտեսության վրա: Լոռիում շատ գյուղացիական տնտեսություններ, հողազուրկ դառնալով, ստիպված սկսում են կալվածատերերից վարձակալել հողեր, ամառային և ձմեռային արոտավայրեր, իսկ անասուններին պահում էին կալվածատերերի, սեփականատերերի և հողը վարձավճարով տվողների մարգագետիններում: Զալալօղլու բնակիչների մի մասը վարձակալում էր մոտակա անտառները, մի մասը մեկնում էին Կոբուլովներից վարձավճարով վերցրած հողեր կամ վարձակալում էին պետական ամառանոցներ¹⁹:

Ի տարբերություն հայկական այլ տարածքների, ֆեոդալական հողատիրությունը հանձինս վրացական թավադների ու ազնավուրների, որոշ չափով գոյություն ուներ Լոռիում²⁰, բայց գյուղացիությունը ճորտագրված չէր՝ չնչին բացառություններով: 1842 թ. ճորտ ընտանիքներ արձանագրվել են Փամբակի Մեծ Ղարաքիլիսա և Լոռու Զալալօղլի պետական գյուղերում: Զալալօղլիում

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 63-64:

¹⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 93, ց. 1, գ. 82, թ. 391:

²⁰ 1801 թ. Լոռին Վրաստանի կազմում անցել էր ռուսական տիրապետության տակ:

Էջմիածնի վանքին էր պատկանում Գրիգոր Չոլաբովի վեց արական շնչից բաղկացած ընտանիքը²¹:

Այնուամենայնիվ, Զալալօղլին շարունակում էր մնալ Լոռու բարեկեցիկ բնակավայրերից մեկը, ինչը հստակ երևում է հարկային ցուցակների ուսումնասիրությունից: Մինչ այդ Լոռիում ծխային հարկատվության տեսանկյունից հավասարություն գոյություն չուներ. օրինակ տեղական, զեմստվային հարկը յուրաքանչյուր ծովսը վճարում էր Հազվիում և Ագարակում՝ 5 ռ., Հայդարբեկում՝ 3 ռուբլի, Լեջանում, Ուռուտում, Գյուլագարակում և Հայկական Գարգառում՝ 4 ռ., Հոբարձիում՝ 3 ռ., Զալալօղլիում՝ 5 ռ., միայն ռուսական վեց գյուղերն էին, որ միանվագ վճարում էին 4 ռ.²²: Կոնսիստորիան ստիպված է լինում կանոնակարգել վանքային հողերի հարկային համակարգը և վանքապատկան կալվածքներից օգտվող գյուղացիների համար հարկման նոր կանոններ հաստատել:

Եսայի քահանա Աբովյանցի կազմած Լոռու վիճակի «Արդիւնք անշարժ կալուածոյ ի եկիղիցաց» ցուցակի համաձայն՝ 1858 թ. Զալալօղլուց ստացված գումարը կազմել է 49 ռ., 60 կոպ.²³: Համեմատելով նշված թիվը տվյալ ցուցակում ընդգրկված մյուս բնակավայրերի եկամուտների թվի հետ՝ գալիս ենք եզրակացության, որ հարկի վճարման քանակով Զալալօղլին զբաղեցրել է առաջին տեղը:

Հասարակական հարկերից Հայկական Զալալօղլին վճարում էր եկեղեցու պահակության համար՝ 60 ռուբլի, հրետանա-

²¹ Տե՛ս Ավդալբեկյան Խ., Հոդային հարցը Արևելյան Հայաստանում (1801-1917), Երևան, 1959, էջ 52-53:

²² Տե՛ս Ерицов А., նշվ. աշխ., էջ 126, Аргутинский-Долгоруковъ А., նշվ. աշխ., էջ 176-177:

²³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3823, թ. 32:

յին բրիգադի ծխանոցի համար՝ 600, զեմստվոյական պահակախմբերի համար կալվածքներ վարձելու նպատակով՝ 120, աղբյուրների, կամուրջների վերանորոգման համար՝ 160, ընդամենը՝ 940 ռուբլի²⁴:

Փամբակի տեղամասի պետական գյուղացիության 1842 թ. կամերալ ցուցակագրության գյուղերի մասին լրացուցիչ տեղեկությունների բաժնում նշվել է գյուղերի բարեկեցությունն ըստ եռաստիճան համակարգի՝ դրանք բաժանելով հարուստ, աղքատ և բարեկեցիկ վիճակների: Որպես միջին բարեկեցիկության վայր նշվում է նաև Զալալօղլին²⁵: Բավական է միայն նշել, որ քաղաքային շենքեր և մաքուր փողոցներ կային միայն Շոլավերում և Զալալօղլիում:

1880 թ., երբ Լոռին որպես առանձին ոստիկանական շրջան ներառվեց Թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի գավառի մեջ, այնտեղ կար 66 գյուղ, որոնցից խոշորների թվում էր Զալալօղլին²⁶:

Երկրի տնտեսական կյանքի բնագավառում մեծ դեր կատարեցին ճանապարհաշինարարական աշխատանքները. կառուցվում են նոր ճանապարհներ, խճուղիներ, երկաթգծեր, վերանորոգվում են արդեն գոյություն ունեցողները: Տարածաշրջանի տնտեսական կյանքը վերահսկելու և տեղում տնտեսական գործունեություն ծավալելու նպատակով ռուսական կառավարությունը վերահսկում էր այդ աշխատանքները: 1854 թ. նոյեմբերի 22-ին Սանկտ-Պետերբուրգի ճանապարհաշինարարության ղեկավարության անդամ Պ. Կիսիլյևը Կովկասյան կոմիտեին զեկուցում է

²⁴ Տե՛ս Аргутинский-Долгоруковъ А., նշվ. աշխ., էջ 134:

²⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 82, թթ. 349-483:

²⁶ Մանուկյան Մ.Գ., Գրիգորյան Ա.Կ., Եղյան Գ.Բ., Լոռու մարզ, բնությունը, բնակչությունը, տնտեսությունը, Երևան, 2003, էջ 83:

Անդրկովկասի ճանապարհների պահպանման համար միջոցների հատկացման վերաբերյալ: Նախատեսվում էր Երևանի և Ալեքսանդրապոլի, ինչպես նաև այն ճանապարհների պահպանման համար, որոնք ապահովում էին հաղորդակցությունը Թիֆլիս և Ալեքսանդրապոլ քաղաքների հետ և անցնում Զալալօղլիի ու Գարգառի տարածքներով, հատկացնել 4000 ռուբլի²⁷:

Ճանապարհների բարելավմամբ շահագրգռված էին նաև տեղացիները, որոնք ամեն կերպ ընդառաջում էին աշխատանքների: Մինչ այդ Զալալօղլի-Թիֆլիս ճանապարհից հնարավոր էր օգտվել միայն չոր եղանակներին, ընդ որում ծանր բարձված սայլերով չէին համարձակվում²⁸:

Մյուս կողմից՝ այս ամենն ուղեկցվում էր բնակչության ծանր շահագործումով: Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցնելուց հետո ցարական իշխանությունները Լոռու բնական հարստությունները շահագործելու նպատակով Ալավերդիում հիմնեցին առաջին փոքր պղնձագործարանը: Ի թիվս տեղի մի շարք գյուղերի՝ Ղազախի որոշ գյուղեր ևս կցվեցին գործարանին՝ բանվորական ուժով ապահովելու համար²⁹: Ալավերդու պղնձարդյունաբերությունը և երկաթուղին բանվորական ուժ էին ստանում գլխավորապես Ալավերդու, Զալալօղլու և Ղարաքիլիսայի շրջանների գյուղացիներից:

Լոռու գլխավոր բնակավայրերը՝ Զալալօղլին և Ղարաքիլիսան, աչքի էին ընկնում նաև գյուղատնտեսության զարգացմամբ,

²⁷ Документы и материалы по истории Армянского народа. Социально-политическое и экономическое положение Восточной Армении после присоединения к России (1830-1870), составители Н. Тавакалян, Э. Костандян, В. Газарян, Г. Аракелян, С. Мирзоян, Ереван, 1993, док. 148, с. 358.

²⁸ Տե՛ս Արցունցի-Դոլգորուկով Ա., նշվ. աշխ., էջ 31:

²⁹ Տե՛ս Բարխուդարյան Վ., Մելքոնյան Ա., Մաթևոսյան Ռ., Չոբանյան Պ., Պղնձահանքը շահագործել են հայ վարպետները, «Դեբեդ», 16 ապրիլի, 1999, № 6, էջ 3:

որի հիմնական ճյուղերն էին հողագործությունն ու անասնապահությունը: Զալալօղլիում Զադիյան եղբայրների գործարանը գյուղացիներից ամեն օր գնում էր 20 փուֆ կաթ՝ փուֆը 75 կոպեկ, ինչը կապիտալիստական ապրանքային արտադրության նոր որակի ցուցանիշ էր³⁰: Սակայն նման արտադրամասերը եզակի էին, կաթնամթերային անասնապահությունը թույլ էր զարգացած, յուղը, պանիրը, ինչպես նաև մյուս մթերքները, հիմնականում սպառվում էին բնատնտեսության մեջ³¹:

Ըստ վերևում նշված 1842 թ. կամերալ ցուցակագրության, ի թիվս այլ բնակավայրերի, այրադացներ կային նաև Զալալօղլիում՝ թվով երկուսը³²: Զալալօղլիում գործող շոգեշարժ ձիթհանքը Երևանի նահանգից ներմուծված հումքից տարեկան արտադրում էր 5,5 հազար փուֆ քնջութի և 3 հազար փուֆ կտավատի յուղատեսակներ³³:

Որոշ ընտանիքներ զբաղվում էին տնայնագործությամբ: Զալալօղլու և Գարգառի շտաբս-կվարտիրայի շրջակայքի գյուղերում տեղական կավից պատրաստում էին բարձր որակի կղմինդր և աղյուս, դրանցով կառուցում էին 1-2 հարկանի շենքեր:

Զալալօղլու հայերը ռուսների օրինակով սկսում են զբաղվել կառապանությամբ, ինչի հնարավորությունը չունեին Լոռու ցածր գոտիականության գյուղերը՝ հարմարավետ ճանապարհների բացակայության պատճառով³⁴:

Այս ամենի արդյունքում XIX դ. երկրորդ կեսերից սկսած

³⁰ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. 3, էջ 588:

³¹ Տե՛ս Ամբարյան Ա., Развитие капиталистических отношений в армянской деревне (1860-1920), Ереван, 1959, էջ 72:

³² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 93, ց. 1, գ. թթ. 349-434:

³³ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. 3, էջ 588:

³⁴ Տե՛ս Аргутинский-Долгоруков А., նշվ. աշխ., էջ 342:

նկատվում է նախկին գյուղական բնակավայրերի ընդարձակում, ինչի հետևանքով դրանցից որոշներն աստիճանաբար վերածվում են գյուղաքաղաքների: Ջալալօղլին ևս ստանում է գյուղաքաղաքի կարգավիճակ (քաղաքային բնակավայրեր Լոռիում կազմավորվել են ավելի ուշ՝ 1924 թ., երբ Ղարաքիլիսան ստանում է քաղաքի կարգավիճակ):

Ջալալօղլիում իր բաժանմունքն է ստեղծում 1881 թ. նոյեմբերի 15-ին Թիֆլիսում հիմնադրված «Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերությունը», որը մեծ աշխատանքներ է տանում արևմտահայ գաղթականներին օգնելու գործում³⁵: Մինչև 1886 թ. Ջալալօղլիում բացվում են փոստային գրասենյակներ, որոնք ունեին փոստային կայաններ³⁶:

1899 թ. Ջալալօղլիում Ստ. Շահումյանը հիմնում է Հայաստանի տարածքում առաջին մարքսիստական խմբակը:

Այսպիսով, Ջալալօղլին, շնորհիվ իր բնական դիրքի և նպատավոր պայմանների, կարևոր դիրք է գրավում ռուսական կառավարության ոչ միայն տնտեսական, այլև ռազմավարական քաղաքականության բնագավառում: Կարծում ենք, սույն հարցերի քննարկումը կարևոր են ոչ միայն որպես Ջալալօղլի բնակավայրի առավելություններն ընդգծելու անհրաժեշտություն, մի բան որը XIX դարում նկատել ու կարևորել են օտարները, այլև որպես Լոռու և առհասարակ հայ ժողովրդի պատմության մի հետաքրքիր դրվագ:

³⁵ Տե՛ս Թառոյան Կ., Արևմտահայ գաղթականությունը և նրա վիճակը 19-րդ դարի 90-ական թվականների վերջերին և 20-րդ դարի սկզբներին, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1974, № 3, էջ 173:

³⁶ Տե՛ս Վիրաբյան Ս., Եթիմյան Գ., Մեծ Ղարաքիլիսա, հ. 1, Երևան, 2002, էջ 150:

Hasmik Amirjanyan, *Institute of History of the NAS RA, Cand. Hist. Sci.*, The social-economic life of Jalaloghli in the 1830-1900ss

Since the beginning of the 20th century, the tsarist government had carried out socio-economic transformations in Lori, including in Jalaloghli.

In the second half of the 19th c. Lori formed different kinds of landowners. The government, the church and the nobles are the main landowners and considered as a hereditary domain and they were preserved in the 19th c.

In the second part of the 19th c. tsarism in Transcaucasia pursued an agrarian policy: a regulation on the delimitation of lands was issued. After that, many lands became state-owned.

The government, the church and the nobility were the main landowners. As a result, there was a shortage of land in Jalaloghli. There was always a struggle for the lands. However, there are facts showing the Armenian church and landowners preserved in some parts of Jalaloghli in the 20th c. continued to be one of the prosperous settlements of Lori, which is clearly seen from the study of tax lists.